

Пономаренко Олександра Анатоліївна,
старший викладач кафедри режисури
телебачення Інституту екранних мистецтв.
Київський національний університет театру,
кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого.
Київ, Україна

Oleksandra Ponomarenko,
Senior Teacher of the directing television Department
of the Screen arts Institute. I. K. Karpenko-Karyi
Kyiv National University of Theatre,
Cinema and Television. Kyiv, Ukraine

ЕКРАННИЙ ГЕРОЙ ЯК КАМЕРТОН КУЛЬТУРНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Здатність задовольняти актуальні запити глядацької аудиторії є основним чинником, що визначає вектор розвитку екранного видовища. Актуальність тем, які є тригерними для визначеної глядацької аудиторії в контексті часу, призводить до певної селекції екранних героїв. Дослідження аспектів поведінкового прояву, що дають змогу реалізувати механізм упізнаваності як прояв визначення власної ідентичності, здобуло іншого рівня актуальності в сьогоденні України. У дослідженні пропонується зосередитися на ефекті творчої синергії, що утворюється внаслідок тотожності культурних орієнтацій автора літературного джерела, режисера екранного твору та виконавців. Використовуючи *метод порівняльного аналізу* поведінкових проявів екранних героїв (вербальних і невербальних) авторка окреслює характерні ознаки тригерних тем, що є безперечним збудником емоційного відгуку, притаманного власне представникам української ментальної ідентичності.

Ключові слова: екранний герой, ідентичність, культурна орієнтація, конфлікт, автор, актуальність, сучасність, час.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Глибинною причиною будь-якої війни є конфліктне зіткнення культурних орієнтацій. Повномасштабне вторгнення на територію України не є винятком. Головним мотивом опору російській навалі є гостра потреба українського суспільства в збереженні власної ідентичності. Цей термін, його визначення, прояви та ознаки ввів Е. Еріксон ще у 1950-х роках:

Він розуміє під ним і свідоме почуття унікальності індивіда (самобутність), і несвідоме прагнення до безперервності життєвого досвіду, і солідаризацію з ідеалами групи. Надалі цей термін починає набувати ще ширшого спектра значень: самовизначення, самобутність, психофізіологічна цілісність, безперервність досвіду, сталість у часі

(відносно або збережена у процесі), психологічна визначеність, саморегульована єдність, тотожність (із самим собою або серед розмаїття інших об'єктів), самість як справжність індивіда, соціокультурна відповідність, самоналежність, самореферентність, цілісність, ступінь відповідності соціальним категоріям, модель розрізнення «Я» від «не-Я», релевантність внутрішнього досвіду зовнішньому» (Посохова, 2015, с. 218).

Нагальна потреба ціннісної сепарації від атрибутів ідентичності країни агресора призвела до актуалізації дослідження власне української самості в контексті визначення характерних ознак українського екранного героя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ідентичності людини в умовах техно-інфор-

маційної реальності досліджує І. Коляда у праці «Самоідентифікація людини в умовах техно-інформаційної реальності» (2020). Дослідження охоплює увагою масштаб втручання інфоресурсів у процес самоідентифікації, зміщення реперних точок сутнісного визначення під впливом асиміляції ціннісних категорій віртуальних спільнот. Питання, що його підіймає дослідниця, поширюється як на внутрішні процеси самоідентифікації індивідуума в часи тотальної віртуалізації соціального проявлення, так і на зовнішні чинники нівелювання ментальної потенції індивідууму.

Питанням дослідження чинників впливу на процес формування ідентичності, його роль у соціальній адаптації та реалізації власної самості приділила увагу Я. С. Посохова у праці «Проблема ідентичності та визначення психологічних засад її вивчення» (2015). Дослідження психологічних основ формування ідентичності індивідуума сприяє можливості поглибленого аналізу та селекції поведінкового прояву екранного героя, який є носієм певного сукупного психологічного портрета особистості, що транслює ціннісні засади української ментальності.

Концептосфера «героїчного» кінематографа стала об'єктом дослідження М. Алфьорова (2023). Автор запропонував певну систему структурування якісних ознак, яким має відповідати екранний герой в умовах воєнних реалій сьогодення України, щоб нести ознаки ментальної ідентичності та збуджувати бажання глядацької аудиторії наслідувати ціннісні орієнтації, які демонструє герой.

Г. Погребняк (2020) у дослідженні ролі режисера як автора екранного наративу, зосередилася на аспектах впливу його особистісної культурної орієнтації на вектор тематичного спрямування екранного твору та на засобах її реалізації в тілі екранного твору.

Мета статті. Дослідити прояв поведінки сучасного екранного героя, що формулює ознаки ідентичності української ментальності.

Виклад основного матеріалу. Безперечна залежність успіху екранного твору від актуальності теми, яку він розкриває, відповідності естетичним запитам глядацької аудиторії, пізнаваності поведінкових моделей персонажів формулює потребу ґрунтовного дослідження ідентичності сутнісних ознак його персонажів. Е. Еріксон в середині ХХ ст. століття сформулював, що «ідентичність – це певна форма відповідності людини й культури, що визначається як суб'єктивне відчуття тотож-

ності й цілісності своєї особистості, що виникає спонтанно, несподівано, як пізнавання своєї сутності, розуміється як результат переживання та усвідомлення своєї належності до певної соціальної групи за допомогою протиставлення існування інших груп» (Посохова, 2015, с. 218).

Ідентичність індивідуума визначається характером апперцептивної маси відповідно до прояву мотиваційної релевантності. Фактично йдеться про вплив сукупного емоційно-інтелектуального досвіду індивідуума, який формує природу поведінкової реакції на проблематичний (тематизований) чинник, що виникає в момент зіткнення реальних обставин життя з уявленнями про них. Реалізація конфлікту в екранному творі, за допомогою якого автор (режисер) транслює власну модель світобачення, здійснюється за допомогою сукупного впливу виражальних засобів екранної творчості. Кореляція селективних ознак тематичної єдності усіх засобів виразності підпорядковується основному носієві конфлікту – герою. Причина успішності (в кількісних показниках) екранного твору перебуває в прямій залежності від рівня відповідності тематичної релевантності автора та глядачів.

Аналізуючи екранні твори сучасних українських режисерів, що отримали високий рівень глядацької уваги, авторка пропонує зосередити увагу на роботах режисера Олесья Саніна «Поводир» 2014 р. та «Довбуш» 2023 р. Особиста творчо-мистецька тема режисера корелюється з тригерними темами української ментальності. Будуючи свої екранні історії, О. Санін створює палітру героїв, які демонструють характерну поведінку, притаманну власне українському архетипу, здійснює типологізацію української ідентичності. «Базовою категорією процесу самоідентифікації виступає ідентичність, як категорія, що характеризує сутність людини або групи людей з певними характерними ознаками. Нестабільність соціального буття у часи соціальних криз породжує проблему втрати ідентичності та соціального розриву, кризи індивідуального самовизначення й успішної самореалізації особистості (Коляда, 2022, с. 25).

Тандем сліпого бандуриста Івана Кочерги (у виконанні С. Боклана) та зрадника Володимира (у виконанні О. Кобзаря) фактично реалізує проявлений архетип «воїна» та архетип Тіні. Персонаж С. Боклана демонструє наполегливість, затаїтість, хитрість, фізичну вправність, жертвовність і здатність любити. Сліпий бандурист Іван

Кочерга – приклад українського культурного героя, який «виявляє видатні якості, зокрема сміливість, відвагу, співчуття та самовідданість, часто у складних чи небезпечних ситуаціях. Такі герої можуть діяти фізично чи емоційно, прагнучи допомогти іншим або досягти важливих цілей <...> це персонаж чи особистість, що стала символом чи зразком у певній культурі» (Посохова, 2015, с. 56). Відчуття провини за втрачених під Крутами гімназистів вступає в конфлікт із прагненням волі, що є базисним цілепокладанням проявленої сутності архетипу українського героя.

Гармонія з природними стихіями, в якій режисер розкриває сутнісні ознаки Івана Кочерги (сцени в човні із хлопцем, нічні сцени кохання в річці, сцена «слухання землі» або сцена в сонячному світлі на тлі зруйнованого храму) показують масштаб емоційно-чуттєвої кореляції релевантності автора та його героя. Це демонструє, що «механізмами самоідентифікації, які здатні знизити вплив маніпуляції на людину, можуть бути категорії внутрішньої духовної діяльності, що підтримується саморегуляцією та самореалізацією особистості» (Коляда, 2022, с. 25).

Головною умовою прояву поведінки героя є наявність потужних антагоністів. О. Саніну вдалося створити персоніфікований образ руйнівної сили більшовицької влади в персонажі енкаведиста Володимира. Персонаж Олександра Кобзаря втілює якісні ознаки внутрішнього конфлікту абулічної особистості з порушенням мотивації, слабкістю волі. Він щосили намагається відновити втрачену резильєнтність, поновити здатність вистояти під ударами долі. Вибір між саможертвоністю та роллю ката-зрадника – одвічні терези в історії становлення української самосвідомості. Фрустрація, що лягла в основу цілепокладання Володимира, конвертувалася в потужну енергію помсти за свою слабкість.

Створене О. Саніним екранне рішення конфліктного зіткнення зрілої та інфантильної самосвідомості на тлі документальних подій майже столітньої давнини демонструє сталість тригерних тем, притаманних українському суспільству.

Режисер продовжив цю тему у фільмі «Довбуш» 2023 року. Взавши за літературну основу легенду про реальну історичну персону – Олексу Довбуша, О. Санін провів ретельне історично-етнографічне дослідження, що знайшло свою реалізацію в художньому рішенні екранного твору. Це стосується ідентичності костюмів, елементів

побуту, декорацій (в горах, у селі, на полонині). Ідентичність деталей створюваного режисером світу занурює глядача у вир екранної історії, нівелює віддаленість у часі та організації суспільного існування. Основним критерієм, що впливає на емоційне тло глядача, примушує стежити за історією, співпереживати герою, є механізм донорно-акцепторного зв'язку, що відбувається на позасвідомому рівні між героєм та глядачем. Це можливо у випадку, коли «...соціальний простір та групи, які в ньому розміщуються, є продуктом історичної боротьби, до якої залучаються агенти залежно від їхньої позиції у соціальному просторі та від ментальних структур, через які вони сприймають цей простір» (Бурдье, 1987, с. 28).

Це твердження П. Бурдье реалізується й у процесі реалізації творчого задуму автора на етапі кастингу. Досліджуючи масштаб «правдивості» створеного екранного образу на прикладі фільму «Довбуш» спробуємо порівняти рівень ідентичності образів Олекси (С. Стрельников) та Івана (О. Гнатівський) Довбушів. Мотиваційне зіткнення, в якому режисер зіштовхнув рідних братів, демонструє конфлікт архетипічних поведінкових проявів, характерних для української ментальності. Фактично зіткнулися романтизований у часі образ Олекси Довбуша, його брата та інших персонажів, чия мотиваційна релевантність проявляється в однозначності намірів і вчинків. Певна сепарація актора від культурного-історичного середовища, в якому сталася ця історія, призводить до одномірності «культурного героя». Відсутність прихованих мотивів, неусвідомленого болю – другого плану, суттєво спрощує екранний образ, робить його мотивацію умовною. Природні умови гірської місцевості, в якій відбувся герой, формують адаптивні поведінкові риси, що стали запорукою успіху ватажка опришків. Поведінка людини, чие виживання напряму залежить від здатності швидко реагувати на приховану загрозу, що її приховує непроглядність «широкого» небокраю – хижих тварин, зсувів ґрунту, каменепаду, гірських річок, невеликої щільності населення, характеризується високим рівнем адаптаційних трансформацій. Фізичне здоров'я корелюється із високим рівнем здатності до психоемоційних змін. На тлі прояву потужної волі, незалежності, здатності приймати непрості рішення, йти на ризик, проявляється не лише кмітливість, а й страх, «тваринне» відчуття небезпеки, хитрість. Прямота вчинків, відсутність сумнівів,

впевненість у неможливості варіативності розвитку подій притаманна людям, чий світогляд було сформовано в рівнинній місцевості. Підсвідома впевненість у можливому розвитку подій, їх передбачуваність, чітке бачення перспективи зменшують потреби у витраті енергії на маневрування, як фізичні (кількість і різноманіття фізичних пристосувань), так і психоемоційних. Маючи високий рівень еманации, Стрельников демонструє поведінку людини, для якої гори є чужорідним середовищем. Прямий, потужний, привабливий – він створює образ осокура, що не гнеться під жодним вітром, але це – рівнинна рослина. Затята відданість польському полковнику Пшелуському (М. Косцюкевич) резонує із природним відчуттям необмеженої волі. Воїнська відвага на службі польському королю, затятість у пекельному герці заради васальського виправдання очікувань господаря вступає в конфлікт із характером поведінки вільної людини. Любовна лінія Олекси Довбуша в екранній історії відіграє функцію додаткового важеля в мотиваційній складовій портрета героя.

Стосунки з Марічкою (Д. Плахтій) вирішені в досить поетизованій формі. Паралелізм ситуації, що нагадує історію героїв «Украденого щастя» І. Франка, моделює певні очікування поведінки героя Олекси Довбуша. Масштаб еманации Довбуша, як і Михайла Гурмана, не передбачає дистанціювання і стриманості прояву своїх бажань. Яскравим прикладом подібного прояву є герой Б. Ступки у фільмі «Білий птах з чорною ознакою» 1971 р. режисера Ю. Ілленка. Несамовита хвиля пристрасті, що долає усі перепони – суспільний осуд, ризики життя повстанців у горах, – створює відчуття живої пульсації, злиття бажання, вибух любові, палкої та вільної. Історія Марічки й Олекси натомість схожа на крадіжку, де злодій потерпає від дилеми – брати чи не брати. Це створює певний резонанс з цілісним образом відчайдушного борця за справедливість і волю.

Образ чоловіка Марічки (С. Мавріц), що належить, згідно з історією, до табору антагоністів, реалізовано об'ємно та потужно. Кількість нюансованих акторських оцінок, що робить образ персонажа складним і правдивим, ґрунтується на безперечному вгадуванні природи психоемоційної реакції на певні подразники (у разі екранної історії – зраду дружини). Подібна точність потребує синергії глибинних маркерів ідентичності персонажа та виконавця, що обумовлена спільною

культурною орієнтацією, яка на підсвідомому (а не інтелектуальному) рівні впливає на створення та реалізацію певних поведінкових моделей.

Персонаж Івана Довбуша (О. Гнатівський), що був сформований у культурному середовищі, де сталася ця історична подія, викликає потужний емоційний відгук. Глибинні тригерні теми, що їх закладено в образі Івана – зіткнення его «велетня», який має внутрішню потребу постійно це доводити через винятковість масштабу героїзму старшого брата, дають підстави для реалізації образу непересічної конфліктної особистості. Історія конкуренції двох братів перегукується з біблійною притчею про Каїна та Авеля. Як і в цій притчі Каїн зазнає випробування значно більшого масштабу, адже доленосне пророцтво, що сталося в дитинстві братів, змушує Івана кидати виклик долі та проживати випробування сумнівами.

Одним з якісних показників правдивості екранного персонажа є природність мови, що її транслює герой. Мова, як частина прояву ідентичності, виступає безпомилковим камертоном у процесі налагодження емоційного зв'язку між екраним видовищем і глядачем. Аналізуючи ефект «Довбуша» можна спостерігати кореляцію образного рішення екранного персонажа та культурного середовища, у якому був сформований виконавець. Це має прояв у поведінкових ознаках, мовних нюансах, тематичній релевантності виконавця. Так, мовний діалект, що був частиною культурного середовища, в якому сформувався виконавець, стає елементом образного рішення персонажа, транслює підтексти, що мають потужний невербальний вплив на глядача. Це забезпечує довірливі стосунки між видовищем і глядачем. На відміну від «мовної стерильності», відсутності нюансованих особливостей вимови, що притаманна персонажам, виконавці яких були сформовані в інших регіонах і які суттєво відрізняються від природного ореолу існування персонажа.

Висновки. В дослідженні було реалізовано спробу визначити механізм зв'язку самоідентичності автора екранного твору, виконавця та реалізованого образу екранного героя. Було проведено порівняльний аналіз чинників впливу поведінкового прояву героїв на формування правдивості характерів створюваних персонажів. Було досліджено механізми утворення конфлікту шляхом зіткнення культури «мімікрантів» та носіїв ціннісної ментальної ідентичності в процесі

реалізації екранних образів. Аспекти, що їх було розглянуто, створюють підстави для подальшого детального дослідження характерних ознак поведінкового прояву, притаманних власне українській ментальності, для застосування в процесі створення широко впізнаваних і запитуваних екранних образів, що транслюватимуть актуальні теми для сучасного українського суспільства.

Джерела та література

- Алфьоров М. А. (2023). «Героїчний» кінематограф у мистецтвознавчому дискурсі: концептосфера *Культура України : зб. наук. пр. / М-во культури та інформ. політики України, Харків. держ. акад. культури Харків, (82). С. 53-59.*: <https://doi.org/10.31516/2410-5325.082.06>
- Бурдье, П. (1987). *Начала. Choses dites. Paris : Minuit, 288 с.*
- Даниляк, Р. (2012). Поняття релевантності та проблема вибірковості свідомості. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія.* 602(603). С. 12-16. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_fil_2012_602-603_5
- Коляда, І. (2022). Самоідентифікація людини в умовах техно- інформаційної реальності. *Вісник Дніпровської акад. неперервної освіти, С. 23-27.* <https://doi.org/10.54891/2786-7005-2022-1-4>
- Погребняк, Г. (2020). Образ автора в кіномистецтві як відображення картини світу, част. 2. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, вип.1.* <https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2020.196576>
- Посохова Я. С. (2015). Проблема ідентичності та визначення психологічних засад її вивчення. *Право і безпека, 2. ХНУВС. С. 217-221.*
- Столяренко, О. Б. (2012.) *Психологія особистості. Навч. посіб.* Київ: Центр учбової літератури. 280 с. ISBN 978-611-01-0322-0

References

- Alforov, M. A. (2023). «Heroichniy» kinematohraf u mystetstvoznavchomu dyskursi: kontseptosfera [«Heroic» Cinema in the Art History Discourse: The Conceptual Sphere] *Kultura Ukrainy : zb. nauk. pr. / M-vo kultury ta inform. polityky Ukrainy, Kharkiv. derzh. akad. kultury ; za zah. red. V. Sheika. Kharkiv : KhDAK, 2023. Vyp. 82. S. 53-59.* [in Ukrainian]
- Burd'e, P. (1987). *Nachala* [Starting point]. Choses dites. Paris : Minuit. 288 s.
- Danyliak, R. (2012). Poniattia relevantnosti ta problema vybirkovosti svidomosti [The concept of relevance and the problem of selectivity of consciousness]. *Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu. Filosofii. Vyp. 602-603. St.12-16.* [in Ukrainian]
- Koliada, I. (2022). Samoidentyfikatsiia liudyny v umovakh tekhnoinformatsiinoi realnosti [Human self-identification in the context of technological and information reality]. *Visnyk Dniprovskoi akad. neperervnoi osvity. Vyp 1, st 23-27.* [in Ukrainian]
- Pohrebniak, H. (2020). Obraz avtora v kinomystetstvi yak vidobrazhennia kartyny chast. 2 [The Image of the Author in Cinema as a Reflection of the Svit Picture, Vita Part 2] *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. № 12020????* [in Ukrainian]
- Posokhova, Y. S. (2015). Problema identychnosti ta vyznachennia psykholohichnykh osnov yii vyvchennia [The problem of the identity and determining psychological bases of its study]. *Pravo i Bezpeka. Vyp 2. St.217-221.* [in Ukrainian]
- Stoliarenko, O. B. (2012). *Psykhohohiia osobystosti. Navch. posib.* Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. 280 s. [in Ukrainian]

Oleksandra Ponomarenko

The screen hero as a tuning fork of the cultural orientation of modern society

Abstract. The ability to meet the current demands of the audience is the main factor that determines the vector of development of the screen spectacle. The relevance of topics that are triggering for a particular audience in the context of time leads to a certain selection of screen characters. The study of the aspects of behavioural manifestation that allow the mechanism of recognition to be implemented as a manifestation of the definition of one's own identity has gained a different level of relevance in Ukraine today.

The root cause of any war is the conflict clash of cultural orientations. The full-scale invasion of Ukraine is no exception. The main motive for resisting the Russian invasion is the urgent need of Ukrainian society to preserve its own identity. This term, its definition, manifestations, and features were introduced by Erik Erikson back in the 1950s. "He understands it as a conscious sense of an individual's uniqueness (identity), an unconscious desire for continuity of life experience, and solidarity with the ideals of the group. Later, this term begins to acquire an even wider range of meanings: self-determination, originality, psychophysiological integrity, continuity of experience, constancy in time (relative or preserved in the process), psychological certainty, self-regulated unity, identity (with oneself or among a variety of other objects), self as an individual's authenticity, socio-cultural conformity, self-belonging, self-referentiality, integrity, degree of compliance with social categories, model of distinguishing "I" from "not-I", relevance of internal experience to external experience" [6, p. 218]. The urgent need to separate values from the attributes of the aggressor country's identity has led to the actualisation of the study of the Ukrainian self in the context of determining the characteristic features of the Ukrainian screen hero.

The study proposes focusing on the effect of creative synergy resulting from the identity of author's cultural orientations of a literary source, the director of a film and the performers.

Using the method of comparative analysis of the behavioural manifestations of screen characters (verbal and non-verbal), the author outlines the characteristic features of trigger themes, which are an unconditional stimulus for the emotional response inherent in the Ukrainian mental identity.

Keywords: screen character, identity, cultural orientation, conflict, author, relevance, modernity, time.